

Байгараев Н.А.

**Революцияға дейінгі және  
кеңестік әдебиеттерде  
жәдидшілдіктің зерттелу тари-  
хы: зерттеулердің  
ерекшеліктері**

XIX ғасырдың соңында Ресей империясының түркі тілдес халықтарының қалыптасуы мәселесі ерекше мәнге ие болды. Зайырлы және ұлттық мектеп құру ұранын ту еткен зиялылар үшін бұл ұлттық идеология қайта жандандырудың жалғыз жолы болды және ол «жәдидшілдік» қозғалысы сипатында көрініс берді. Мақалада, Ресей империясының Далалық өлкеде зайырлы және мұсылмандық білім беруді дамыту саясаты бойынша, сонымен бірге жәдидтік идеологияның XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ көшпелі қоғамындағы ағартушылық қозғалыстың кезеңі ретінде қалыптасуының революцияға дейінгі және кеңестік кезеңдегі зерттеулеріне талдау жасалады. Кеңестік тарих ғылымының дамуы ерекшелігін көрсететін, соның ішінде ұлттық қозғалыстарды зерттеу бойынша кеңестік тарихнамадағы мәселені зерттелудің негізгі бет алысы мен кезеңдері анықталды. Егер, XX ғасырдың 20-жылдарында жәдидшілдікті заман талабына сай қоғамды қайта құруға бағытталған «мәдени ақыл-ой қозғалысының ерекше түрі», «ақыл-ойдың жандануы» ретінде бағаласа, тарихнамада қоғамдық ойды зерттеуде таптық принцип бекігеннен кейін жәдидшілдік «пантүркизм мен панисламизм сияқты буржуазиялық идеяларға» негізделген, реакцияшыл ағым ретінде қарастырыла бастайды.

**Түйін сөздер:** қазақ даласы, жәдидшілдік, мектеп, медресе, білім беру, ағартушылық, саясат.

Baigarayev N.A.

**History of Jadidism study in  
pre-revolutionary and Soviet  
literature: peculiarities of  
research**

In the late nineteenth century, the issue of Turkic peoples education of the Russian Empire took on a special significance. The slogan of the secular and national school became a unified and consistent appeal, an important activity of the intelligentsia, and a form of ideology of national revival, received its realization in movement «Jadidism». In the article the pre-revolutionary and Soviet researches on the policy of the Russian Empire in the development of secular and Islamic education in the Steppe, formation of jadidist ideology as a stage of educational movement in the late XIX – early XX centuries in the Kazakh nomadic society are analyzed. Tendencies and stages of studying the problem in Soviet historiography, reflecting the peculiarities of the development of Soviet historical science, in particular on the study of national movements are defined.

**Key words:** Kazakh steppe, jadidism, mektebe, medrese, education, enlightenment, policy.

Байгараев Н.А.

**История изучения  
джадидизма  
в дореволюционной  
и советской литературе:  
особенности исследований**

В конце XIX века вопрос образования тюркоязычных народом Российской империи приобрел особое значение. Лозунг светской и национальной школы стал единым и цельным призывом, важной сферой деятельности интеллигенции, и одной из форм идеологии национального возрождения, получившей свое оформление в движении «джадидизма». В статье анализируются дореволюционные и советские исследования по политике Российской империи в развитии светского и мусульманского образования в Степи, становление джадидистской идеологии как этап просветительского движения в конце XIX – начале XX вв. в казахском кочевом обществе. Определены тенденции и этапы изучения проблемы в советской историографии, отражающие особенности развития советской исторической науки, в частности по изучению национальных движений.

**Ключевые слова:** Казахская степь, джадидизм, мектебе, медресе, образование, просветительство, политика.

**РЕВОЛЮЦИЯҒА  
ДЕЙІНГІ ЖӘНЕ  
КЕҢЕСТІК  
ӘДЕБИЕТТЕРДЕ  
ЖӘДИДШІЛДІКТІҢ  
ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ:  
ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ  
ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

«Білімді ұрпақ – жарқын болашақ кепілі» деп қай халық болмасын білімді ұлықтайды және мемлекеттердің бәсекелестікке қабілеттілігі біліммен есептеледі, ал сол білімнің қазақ даласында алғаш жүйелі, модернизацияланған күйде пайда болуы мен қалыптасу тарихы қандай болды? XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ қоғамында беделді оқу орындарында, медреселерде білім алған жастар көбейіп, олар жаңаша білім алып, еуропалық ғылым мен қоғамдық-саяси өмір жетістіктерімен танысып, қазақ даласына ағартушылықтың жаңа лебін әкелуі қазақ қоғамын, мәдениетін қалыптастырудың алғышарты болады деп есептелінді. Шынында да білім берудегі реформа XX ғасырдың бас кезіндегі қазақтардың рухани мәдениетінің негізгі өзегі болды. Заман ағымынан қалып қоймай, жан-жақты түрлі ғылым салаларын игеруді көздеген олардың іс-әрекеті мерзімді басылымдарда жарық көрді. Осы кезеңде Қазақстанның ағартушылық, әлеуметтік-экономикалық, саяси-идеологиялық, тұрмыстық және мәдени өмірінің көрінісі ретінде пайда болған жәдидшілдік ағартушылық сипатта болды. Сондықтан да, Қазақстандағы ағартушылықтың қалыптасуы мен даму тарихын зерттеу бүгінгі күнде өзекті тақырыптардың бірі болып отыр. Өйткені, бұл сол кезеңдегі қазақ халқының діни, мәдени және ағартушылық салаларында қалыптасқан жаңа қатынастарды зерттеуге мүмкіндік береді.

Қарастырылып отырған мәселеніекі кезеңге: революцияға дейінгі және кеңестік кезеңдегі зерттеулер деп бөлуге болады.

Қазақстанның аймақтары мен облыстарындағы халыққа білім берудің қалыптасуы мен дамуы біршама еңбектерде қарастырылған. Бір мақала көлемінде аталған мәселе бойынша барлық зерттеушілер еңбектерінде қарастырылған аспектілерді, көзқарастар мен нәтижелерді қамту мүмкін емес. Дегенмен, біз XIX соңы – XX ғасырдың басында мұсылмандық білім беру жүйесінде маңызды орын алған, сонымен қатар қазақ халқының ағартушылық өмірінде маңызды болған жәдидшілдікті өз зерттеулеріне тікелей кейде жанама нысанға алған еңбектерді қарастыруға тырысамыз. Бұл уақытта жарық көрген еңбектерді екі кезеңге бөліп қарастырамыз. Біріншісі XIX ғасырдың 80-ші жылдарынан бірінші орыс революциясына дейінгі кезең, жә-

дидшілдіктің енді ғана жанданып, өріс ала бастаған кезеңі. Патша өкіметінің орыстандыру және шоқындыру саясаты аясында мұсылман халықтарына зайырлы білімді беру жөнінде біршама зерттеу жүргізгендер А.В. Васильев [1] пен А.Е. Алекторов [2] болды.

А.В. Васильев өзінің Торғай облысындағы орысша білім беру жағдайы туралы еңбегінде Қазан, Санкт-Петербург университеттерінде оқитын қазақ балалары, оларға тағайындалған шәкіртақы, мектептегі орыс және қазақ тілінің оқытылуы жайын кезең-кезеңге бөліп қарастырады. Ол қазақ жастарына білім беру ісін айта келіп, қазақтар мен орыстардың арасын біраз уақыттан бері жалғастырушы болып келген діни сауатты татар және башқұрттардың қазақ балаларының діни біліммен саналарын улап жатқандығы жөнінде: «Қазақ даласында халықтық мектептерге сауатты мұғалімдерді даярлау керек. Өйткені қазақ жастары шала сауатты мұғалімдер мен болыс тілмаштары, қала берді башқұрт және татарлардан шыққан фанат молдалардан білім алып, кейін оларда Ресей жөнінде қате түсінік қалыптасады», - деп жазады [1, 78]. Сонымен қатар, еңбегінің соңында қазақ даласындағы мектеп, медреселер, ондағы сабақ барысы, іс жүргізу, оқытушылар туралы мәліметтер, оқушылар мен оқытушыларды мектептерге бөліп орналастыру бойынша диаграмма мен кестелер беріледі.

Қарастырылып отырған кезеңде Қазақстандағы ағартушылықтың, соның ішінде Бөкей Ордасындағы, Торғай, Ақмола мен Семей облыстарындағы қазақтардың білім алуы бойынша мол мәлімет беретін еңбектің авторы А.Е. Алекторов [2]. Ол қазақ тілін, қазақ халқының тарихын жақсы білген, қазақ жерінде халық ағарту ісін қалыптастырушылардың бірі болған, әсіресе Бөкей Ордасында училище инспекторы қызметінде жүргенде біршама мәліметтер жинап, Батыс аймақтардағы білім беру бойынша фактілік материалдарды еңбектерінде молынан берген.

Патша өкіметінің түркі халықтарын, соның ішінде қазақтарды орыстандыру саясатының белді өкілдері мен миссионер-ғалымдары Н.И. Ильминскийдің, Н.П. Остроумовтың зерттеулерінің басты бағыты айқын болғанымен, түпкі мақсатында нені көксегені бұл күнде белгілі болып отыр. Мәселен, «Н.И. Ильминский жүйесі» немесе «Н.И. Ильминский әліпбиі» атымен танымал болған миссионер-ағартушы Ильминскийдің революцияға дейінгі жылдарда қазақ даласын діни және рухани отарлауға арналған бірнеше еңбегі жарық көрді [3]. Бұл еңбектерде қазақтардың сауаттылығы, қазақ жеріндегі оқу-

ағарту ісінің жүзеге асырылуы, барысы бойынша мәліметтер бар, бірақ бұл еңбектер негізінен патша өкіметінің мүддесіне сай жазылғандықтан да сол кезеңдегі қазақ халқына рухани салада жасалған қиянаттары көрсетілмеген, ол тек уақыт өте келе қазіргі таңда мұрағат деректері бойынша ғана тарихи шындық тұрғысында қайта қарастырылуда.

Осы сарындағы «Очерк развития народного образования в Туркестанском крае» және «Положение инородческого образования в Сыр-Дарьинской области» еңбектерінің авторы С.М. Граменицкий өз еңбектерінде [4] орыс халқының «Ұлылығы» мен «өркениеттілік миссиясын» баса көрсетіп, орыс емес халықтардың білім алуы мен оның жүзеге асырылуы жағдайын қарастырады. Негізінен халықты ағарту жағдайын Сырдария облысы бойынша сипаттайды.

1917 жылға дейінгі Қазақстандағы оқу-ағарту жүйесі мен білім беру мекемелерінің тарихының бастауын орыс зерттеушілері мен саяхатшыларының еңбектерінен аламыз. Біз қарастырып отырған кезеңдегі саяхатшылар мен этнографтардың еңбектері фактілік мәліметтердің болуымен құнды. Көбіне бұлар этнографиялық зерттеулер: саяхат күнделіктері, жол жазбалары мен очерктер. Сондай еңбектердің бірі М.И. Красовскийдің Ресей географиясы мен статистикасы үшін Сібір қырғыздарының облысынан жинақталған мәліметтері [5], онда Далалық өлкенің жергілікті көшпелі қазақ және орыс халықтары туралы, қалалары мен оның тұрғындары, мәдени-рухани өмірі, тұрмысы мен шаруашылығы, орналасуы туралы мәліметтер беріледі.

Орыс зерттеушілері мен саяхатшыларының еңбектерімен қатар XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың бас кезіндегі Қазақстандағы оқу-ағарту жүйесі мен білім беру мекемелері жөніндегі мәліметтерді қазақтан шыққан алғашқы ағартушылар Шоқан Уәлиханов, Ыбырай Алтынсарин және Абай Құнанбаевтардың еңбектерінен [6] аламыз. Қазақ халқының мәдениеті мен ағартушылығын дамытуға көп үлес қосқан ағартушы-демократ Ш. Уәлиханов болатын, ол Қазақстан мен Орта Азия халықтарының артта қалуының басты себебі монархиялық тәртіп пен ислам діні деп түсінді, бұқара халықтың аяусыз қаналып отырғанын көре білді, халықтың тілегімен санасып, мүддесін қорғады, сонымен қатар қазақ даласындағы басқарушылық тәртіптің өзгеруін қалады. Ол «Қырдағы мұсылмандық туралы» атты очеркінде ислам дінін қатал сынға алып, жалпы дін атаулының білім мен ғылымға, мәдениеттің дамуына кедергі келтіретінін айтып, тоқырау

мен құлдыраудың себебі болған, халықтың басын айналдырып, санасын улаған дінді орта ғасырлық идеология деп санады.

Шоқан Уәлихановтың ағартушылық көзқарастарын одан әрі дамытқан ұлы ғалым, педагог Ы. Алтынсарин болды. Жаппай қазақтардың білім алуының ауадай қажеттігін түсінген ол, қазақ мектептеріндегі зайырлы білім беру үшін күресті. XIX ғасырда Қазақстандағы мұсылмандық мектептердің артта қалушылығын сынап, діни догмамен шектелген қарапайым білім берудің орнына жаңа үлгідегі ағартушылықтың негізін қалады. Дегенмен жаңа әдісті мектептерде барлық пәндерге қосымша діни білім де оқытылды, өйткені бұл кезеңде жәдидшілдіктің қазақ даласына ықпалы болып, ол Ы. Алтынсаринге де өз әсерін тигізді. Ы. Алтынсарин орыс-қазақ мектептерінің негізін салушы, алғашқы қазақ әліпбиінің авторы және қазақ тіліндегі алғашқы оқу құралы «Қырғыз хрестоматиясын» құрастырды.

XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ ұлтының менталитеті, мәдениеті мен рухани қазынасының қалыптасу үдерісіне ықпал еткен ұлы ақынымыз Абай Құнанбаев болды. Кәсіби педагог болмаса да ол ағартушылықпен белсене айналысты, мұғалімдік қызмет атқарды. Қазақстан мектептеріне оқуға арналған әңгімелер жинағын жазды. Тіпті қарапайым жазу-сызуды білмейтін қазақтың өзі Абайдың өлеңдері, қара сөздері арқылы тәрбиеленіп, адамгершілікке, білім мен ғылымға ұмтылды. Текті жерден шыққанына қарамастан қарапайым халыққа жақын болды, әр сөзінде білім арқылы алынбайтын белестерді жеңуге шақырып отырды.

Екінші кезең, 1905-1907 жылдардағы революциядан 1917 жылғы революцияға дейінгі аралықта жарық көрген еңбектер, онда жәдидшілдік мектептік реформа аясынан кеңірек танылып, қоғамдық-саяси және әлеуметтік-мәдени сипат алып мұсылман халықтары тарапынан үлкен қолдауға ие болады.

XX ғасыр басында қазақ даласын орыстандыру және шоқындыру жөніндегі ұсыныстар біршама еңбектерде көрініс береді. Атап айтқанда, Түркістан өлкесіндегі халықтардың діни, рухани өмірін зерттеуге, оларды орыстандыруға бағытталған бағдарламалар дүниеге келеді. Бұл бағытта жақсы жұмыс атқарған миссионер Н.П. Остроумов [7] қазақ халқының діни танымына, мұсылманшылыққа көзқарасын зерттеу арқылы, алынған нәтижеге сүйеніп қазақтарды шоқындыруды іске асыруды көздеген.

С.М. Граменицкийдің қызметі туралы 1912 жылдың күзінде Түркістан өлкесіндегі мектеп, медресе мен училищелердің жағдайымен танысуға барған Ильминскийдің ісін жалғастырушы Н.А. Бобровников өзінің «Русско-туземные училища, мектебы и медресы Средней Азии: Путевые заметки» [8] атты еңбегінде орыс-түземдік училищедегі орыс тілін оқыту бағдарламасы мен әдісін қарастыра келе көбінде осы Граменицкий тәжірибесіне сүйеніп Түркістан өлкесіндегі мектептерді сипаттайды. С.М. Граменицкийдің «Мектепте араб, парсы тілдері оқытылатынын, осыған қоса орыс транскрипциясын енгізу сабақты қиындатып, жергілікті халықтың наразылығын тудыруы мүмкін» дегеніне қарамастан, оның 4 жылдық білім беру бағдарламасын құптап, орыс тілін мектеп табалдырығын аттаған 1-ші жылдан оқыту дұрыс деген шешімге келеді.

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың бірінші ширегінде Орта Азия мен Қазақстанның қоғамдық-саяси өмірінде үлкен із қалдырған, Орал мен Еділ бойы халықтарының мәдениеті мен тарихын зерттеген, ағартушылықпен айналысқан дінтанушы Ризаитдин Фахретдин еңбегінде [9] мүфтилер мен қадийлер патшаға бағынышты шенеуніктер ретінде сынай қарады, жәдидшілдіктің Еділ мен Орал бойына таралуының саяси алғышарттарын, сонымен қатар ислам дінінің және оның институттарының тарихы жайында деректерді жинастыру мен зерттеуге көп күш салды.

Сонымен, революцияға дейінгі кезеңде жарық көрген еңбектерде халық ағарту ісінің дамуы бойынша мол зерттеулер жасалынғанын көреміз, сол арқылы қазақ даласының рухани-мәдени дамуы патшалық Ресей саясатының аясында дамығанын, бұл кезеңдегі жарияланымдарда қазақ жеріндегі мектептердің, соның ішінде жаңа әдісті мектептердің рөлін төмендетіп, орысша білім берудің прогрессивті маңызды етіп көрсеткеніне көз жеткіземіз. Бұл кезеңде ұлттық мүддені қорғау мақсатында түркі тілдес халықтардың, солармен бірге қазақтардың өткен дәуірлердегідей бірлесе әрекет жасауы, атап айтқанда ағартушылық жұмысын жүргізуге талпынысын назардан тыс қалдыруға әкеліп соқтырды. Мәселе ғылыми әдебиеттерде айтыла қалған жағдай да, оны ұлтшылдықтың, түрікшілдіктің көрінісі ретінде бағаланды, нәтижесінде түрікшандық ұлттық саяси элита өкілдерінің XX ғасыр басында атқарған қоғамдық-саяси, ағартушылық қызметі объективті бағаға ие бола алмады. Патшалық билік түркі халықтарын бір-бірінен алшақтатуға тырысты.

Кеңестік тарих ғылымында даосындай ұстанымның астары жалғасын тапты десек артық айтпаған болармыз. Кеңестік дәуірде тарихи әдебиеттерде «жәдидшілдіктің» зерттелуін бірнеше кезеңге бөліп қарастырсақ болады. Алғашқы кезеңі, XX ғасырдың 20- жылдары, бұл кезеңде жәдидшілдік тарихын негізінен жәдидтердің өздері жазды. Олардың ішінде маңыздысы Ортаазиялық жәдидшілдік өкілдерінің еңбегінен Садриддин Айни (1878-1954) мен Файзулла Ходжаевтарды (1896-1938) атасақ болады. Олар, өз еңбектерінде негізінен Бұқара әмірлігіндегі жәдидшілдіктің сипатын көрсетеді. Мәселен, С. Айни алғашында жәдидшілдікті мәдени-ағартушылық демократиялық қозғалыс десе, кейіннен таптық тұрғыда ұлттық буржуазиялық қозғалыс деп қарастырған.

Қазақ ұлтынан ағартушылық туралы XX ғасырдың 20-30-жылдарында зерттеу жүргізген еңбек авторлары белгілі ұлт зиялылары С. Асфендияров пен М. Тынышбаевтар болды. Олар білім беру саласындағы патша өкіметінің отарлық саясатын әшкерелеп жазды, нәтижесінде репрессияға ұшырап, еңбегі ғылыми айналымнан алынып тасталды [10].

Бұдан кейін тақырыпқа қатысты зерттеулер біраз уақытқа тоқтап қалды. Кеңестік дәуірдегі Қазақстанда жәдидшілдік, көрінісі мен дамуы, оның апологеттері жөніндегі еңбектер жоқтың қасы. Өйткені бұл кезеңде ғылыми зерттеулер коммунистік партия саяси *конъюнктура*-сымүддесіне сай қарастырылды. XX ғасырдың 30-60-жылдары аралығында тақырып көлемінде зерттеулердің жүргізілмеуі негізінен түсінікті де, өйткені алдымен 1930 жылдардағы кеңестік саяси науқан, одан кейін Ұлы Отан соғысы, әдебиеттің де тарихында назарында соғыс, соғыс аяқталғаннан кейінгі кезеңдегі бейбіт өмірді қалпына келтіру тақырыптары, ал 1950-ші жылдардағы Одақтас республикалардың тарихы мен әдебиетіне деген кеңестік биліктің қатаң көзқарасы бірде-бір зерттеушіге өз ұлтының тарихы мен әдебиеті, мәдениеті мен ұлт зиялылары туралы қалам тартуға мүмкіншілік бермеді. Тек, 1956 жылы ақпан айында өткен партияның XX съезі Сталиннің жеке басына табынушылықты айыптап, оның зардаптарын жоюды, тарих, әдебиет пен өнер мәселелеріне көп көңіл бөлуді тапсырды. Осы кезең тарихқа «Жылымық жылдар» деген атпен енді де, ұлттық республикалардың құқығы біршама кеңейтілгеннен кейін тақырыптың қарастырыла бастауының екінші кезеңі, яғни 1960-1980 жылдардағы зерттеулер жарыққа шықты. Бұл кезеңде Орта Азия халықтарының тарихы мен мәдениетіне қатысты еңбектерде

жәдидшілдік жаңа қырынан қарастырыла бастады, зерттеулерде «жәдидшілдік» ағартушылық формасында айқындалды.

XIX ғасырдың екінші жартысындағы Қазақстан мектептері мен ағартушылығына арналған қомақты зерттеулердің бірі Т.Т. Тәжібаевтың еңбегі болды, онда мұрағат мәліметтері негізінде алғаш рет XIX ғасырдағы Қазақстандағы жалпы және кәсіби-техникалық білім беру жүйесін толық қарастырады. Әр облыс мектептеріне тән өзіндік ерекшеліктерін ашып, үлкендерді оқытатын мектептер (мұсылмандық және шіркеулік) туралы мәліметтер де берілген [11]. Бірақ көптеген кеңестік ғалымдар сияқты Т.Т. Тәжібаевта өз зерттеулерінде большевиктік идеология ықпалынан асып кете алмай, жәдидшілдік тақырыбына тереңдеп бара алмады.

Сондай зерттеушілердің қатарында К. Бержановты атауға болады, ол өзінің «Русско-казахское содружество в развитии просвещения: историко-педагогическое исследование» атты еңбегінде өзіне дейінгі авторлар сияқты орыс ағартушылығына оң баға береді. Мәселен, Орынбор мектебі қызметін қарастыра келе ол, орысша білім алған қазақ жастарының жаңа легі қалыптасқанын, олардың жергілікті халыққа орысша білім беруде оң ықпалын жазады. Кітаптың басынан аяғына дейін орысша білім берушілердің конфессиялық мектептермен, әсіресе мұсылмандық мектептермен күресі қызметіне оң баға береді [12].

Негізінен еңбектерін таптық тұрғыда қарастырып, қойылған талаптарды сақтап, орыс халқының ілгерілік орнын көрсеткен еңбектер ғана жарияланды.

Осы позицияда жарияланған зерттеулер қатарынан, ағартушылықты қарастырған еңбектердің авторлары А.И. Сембаев пен Г.М. Храпченковтарды атасақ болады [13]. Олар Қазақстанның Батыс облыстарындағы білім берудің дамуын жалпылама, Бөкей Ордасындағы ағарту ісі бойынша сандық және сапалық мәліметтер берумен шектеледі. Мектеп жүйесінің сипаты халыққа қарсы бағытталған дегенге тоқталып, ұлттық мектептердің жағдайын баяндай отырып, бұл мектептердегі кемшілікті бірнеше ведомстваларға: Халық ағарту министрлігіне, Ішкі істер министрлігіне, Жол қатынастар министрлігіне және т.б. бағынатындығынан деп көрсетеді. Орыс-қазақ мектептеріндегі материалдық жағдай сыналады. Мектептердегі орысша білім беру ісіне ғана оң баға беріледі.

XX ғасырдың екінші жартысында Н. Сабитов өзінің еңбегінде қазақ мектебі мен медресесінің

қызметін көрсетіп, революцияға дейінгі кезеңде қазақ балалары үшін ашылған орыс мектептері туралы мәліметтер береді. Ондағы мұсылман мектептерінің қызметі, мағынасыз жаттанды білім беру, пассивті оқушылар, дене жазалары және т.б. мәселелер таптық тұрғыда қарастырылған, мектеп пен медресе қызметін халықты нағыз өмірден алшақтату сипатында теріс көрсетілген. Ұсақбуржуазия ортасынан шыққан жәдидшілдік, мектептер мен медреселерде жаңа әдістік оқытудың жақтастары панисламизм мен пантүркизмнің идеологтары және оның таратушылары деп қарастырылады [14].

Тарихнамалық тұрғыда бағалы болып табылатын тарихи-демографиялық еңбектердің авторларынан И.М. Богданов, Н.В. Алексеченко, Е.С. Самойлов, Х.С. Смаиловтарды [15] атасақ болады. Олар жалпы КСРО-дағы ағартушылықты қарастырғанда қазақ жеріндегі ағартушылықты да қарастырып кеткен.

Түркі тілді халықтарда ағартушылық қозғалысын татар халқының қоғамдық-саяси ойларын басқа халықтармен, атап айтқанда қазақтармен байланыстыра отырып қарастырған ғалым Р.И. Нафигов болды. Ол Татарстан Орталық мемлекеттік мұрағатының құжаттық мәліметтерін ғылыми айналымға енгізді, онда негізгі акцентті Қазандағы қазақ және татар студенттерінің қарым-қатынасына қатысты мәліметтерге жасайды [16].

С.З. Зиманов өзінің «Россия и Букеевское ханство» атты монографиясында XIX ғасырдың екінші жартысындағы Бөкей хандығындағы ағартушылық пен рухани мәдениет тарихына біршама тоқталған [17].

Орталық және Солтүстік-Шығыс Қазақстандағы халыққа білім берудің қалыптасуы мен даму тарихын қарастырған еңбектердің ішінде Ж.Қ. Қасымбаевтың еңбегін атауға болады. Ғалымның еңбегінде халықтық ағартушылық ісінде діни мектеп пен медреселердің қызметіне жаңаша тұрғыда талдау жасалады [18].

Сонымен, кеңестік кезеңде жарық көрген зерттеулердің басым көпшілігінде Ресейдің шет-

кері аймақ елдерінің халық ағарту ісі бір жақты маркстік-лениндік идеология тұрғысында қарастырылғанына көз жеткіздік. Өйткені бұл идеология XX ғасырдың алғашқыширегінде-ақ кеңестік тарих ғылымының методологиялық базасы ретінде қабылданды. Маркстік-лениндік ілімге сәйкес дүниежүзілік тарихи үдеріс қоғамдық-экономикалық формациялардың бірінен соң бірін алмастыруы ретінде түсіндірілді. Кеңестік тарих ғылымындағы бұл формациялық ұстанымның тарихи үдерісті зерттеудегі бірден-бір ұстаным ретінде орнығуы, өзге теорияларды теріске шығаруы, елдегі ғылыми зерттеулерге де өзіндік зиянын тигізді, яғни кез-келген бір елдің немесе халықтың тарихи дамуындағы эволюциялық үдерісі еленбей, тап күресіне ерекше назар аударылды, революциялық даму абсолюттендірілді. Соның салдарынан тарих ғылымындағы көптеген мәселелер зерттеу аясынан тыс қалды. Соған сәйкес, XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың бас кезіндегі Қазақстандағы ағартушылық-феодалдық даму сатысындағы халықтардың қарабайыр ағартушылығы ретінде түсіндірілді.

Қазақстандағы зайырлы халықтық ағарту ісінің қалыптасуы, дамуы, мектептері мен медреселердегі оқыту жүйесі, патшалық Ресейдің мұсылман халықтарының ағартушылығына деген көзқарасы мен түпкі саясатын революцияға дейінгі және кеңестік зерттеулердегі қарастырылуын жалпы бір сөзбен қорытындылайтын болсақ, негізгі тұжырым сол, революцияға дейінгі жазылған этнографтардың еңбектеріндегі мәліметтер сол қоғамның мәдени-рухани, әлеуметтік өмірінен мол мәліметтер береді, ал қазақ даласына ағартушылықты таратушы миссионерлердің еңбектерінен патшалық Ресейдің шеткері аймақтың түркі-мұсылман халықтарына қатысты отаршылдық көзқарасын байқасақ, кеңестік кезең де жарық көрген зерттеулерде тек бір жақты, Ресейдің артта қалған бұратана халықтарға білім беруі мен ағартушылық саясатына «оң баға» берілгеніне көз жеткіземіз.

#### Әдебиеттер

1 Васильев В.В. Исторический очерк русского образования в Тургайской области и современное его состояние. – Оренбург: Типо-литография П.Н. Жаринова, 1896. – с. 226.; Тургайские областные ведомости и Тургайская газета: К двухсотлетнему юбилею русской прессы // Труды Оренбургской ученой архивной комиссии. Вып. XII. – Оренбург: Типография Н.Г. Волкова, 1903. – С. 107-119.

2 Алекторов А.Е. Очерк народного образования в Тургайской области. Летопись. – 1844-1898 гг. – Оренбург, 1900. – Вып. 3. – С. 234.; Из истории образования среди киргизов Акмолинской и Семипалатинской областей. // Журнал Министерства народного просвещения, 1905. – № XII. – С. 36. Указатель книг, журнальных и газетных статей и заметок о киргизах. Казань: Типо-лит. имп. ун-та, 1900. – 983 с.

- 3 Ильминский Н.И. Из переписки по вопросу о применении русского алфавита к инородческим языкам. – Казань: Тип.император.унив-та, 1883. – С.49.; Ильминский Н.И. Извлечения из писем к Н.П. Остроумову (Первое приложение к статье П.В. Знаменского, Прав.Собес., 1900). – Казань, 1900. – С.84.
- 4 Ильминский Н.И. Воспоминания об И.А. Алтынсарине, инспекторе киргизских школ Тургайской области. Казань, 1891. – 247 с.
- 5 Граменицкий С. Очерк развития народного образования в Туркестанском крае. Составил инспектор народных училищ Туркестанского края 1-го района С. Граменицкий. – Ташкент: Типо-литография Торгового дома «Ф и Г. бр. Каменские», 1896. – 75 с.
- 6 Красовкий М.И. *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Область сибирских киргизов.* – Т. 16. – Ч. 3. – СПб., 1868. – 264 с.
- 7 Валиханов Ч.Ч. О мусульманстве в степи // Собрание сочинений. – Алма-Ата, 1985. – Т.4. – С. 71-76.
- 8 Азбука ислама. – Алматы: Фараби-энциклопедист, 2000. – 280 с.
- 9 Алтынсарин И. Собрание сочинений. – Алма-Ата: Наука, 1978. – Т.3. – 352 с.
- 10 Остроумов Н.П. Мусульманские мектебы и русско-туземные школы в Туркестанском крае // Министерство Народного Просвещения. – 1906. – Ч.1. Мусульманские мактабы и русско-туземные школы в Туркестанском крае. // Туркестанский сборник. – Т.418. – Ташкент, 1907. – С.50.
- 11 Бобровников Н.А. Русско-туземные училища, мектебы и медресы Средней Азии: Путевые заметки. – Санкт-Петербург: Сенат. тип., 1913. – 90 с.
- 12 Фахретдин Р. Асар. Т. 1. Ч.1. Казань, 1900.; Асар. – Оренбург, 1901-1909. – Т. 1. – Ч. 2-8; – Т.2. – Ч. 11-15.
- 13 Асфендияров С. История Казахстана. 2-е издание. – Алма-Ата: Қазақ университеті, 1993. – 304 с.
- 14 Тынышпаев М. История казахского народа. – Алма-Ата: Қазақ университеті, 1993. – 224 с.
- 15 Тажибаев Т.Т. Просвещение и школы Казахстана во второй половине XIX века. – Алма-Ата: КГИ, 1962. – 507 с.
- 16 Развитие просвещения и педагогической мысли в Казахстане во второй половине 19 века. – Алматы: АПН КазССР, 1958. – 98 с.
- 17 Бержанов К. Русско-казахское содружество в развитии просвещения: историко-педагогическое исслед. – Алма-Ата: Казахстан, 1965. – 343 с.
- 18 Сембаев А.И., Храпченков Г.М. Очерки по истории школ Казахстана (1901- 1917 гг.). – Алма-Ата: Мектеп, 1972. – 164 с.
- 19 Сабитов Н. Мектебы и медресе у казахов. – Алма-Ата, 1950. – 42 с.
- 20 Против реакционной идеологии ислама // Вестник АН КазССР. – 1951. – №11. – С. 36-46.
- 21 Против реакционной идеологии панисламизма и пантюркизма // Вестник АН КазССР. – 1949. – № 5. – С. 65-74.
- 22 Русско-киргизские школы // Вестник АН КазССР. – 1949. – № 7. – С. 74-79.
- 23 Богданов И.М. Грамотность и образование в дореволюционной России и в СССР. – М., 1964.
- 24 Статистика культуры. – М., 1950.
- 25 Алексеев Н.В. Население, дореволюционного Казахстана. – Алма-Ата, 1981.
- 26 Самойлов Е.С. Население и образование. – М.: Статистика, 1978. С.140.
- 27 Томина В.П. Уровень образования населения СССР – М., 1981.
- 28 Салимов Х.С. Население Средней Азии. – Ташкент, 1975.
- 29 Нафигов Р.И. Формирование и развитие передовой татарской общественно-политической мысли. – Казань: Изд-во Казан.ун-та, 1964. – 446 с.
- 30 Зиманов С.З. Россия и Букеевское ханство. – Алма-Ата: Наука, 1982. – 172 с.
- 31 Касымбаев Ж.К. Города Восточного Казахстана в 1861-1917 годах. Алма-Ата: 1990.
- 32 Были ли мектебе и медресе очагами суеверия и фанатизма? // Вечерняя Алма-Ата, 31 мая 1991.

## References

- 1 Vasil'ev V.V. Istoricheskij ocherk russkogo obrazovaniya v Turgajskoj oblasti i sovremennoe ego sostojanie. – Orenburg:Типо-литография Р.Н. Zharinova, 1896. – с. 226.; Turgajskie oblastnye vedomosti i Turgajskaja gazeta: K dvuhstoletnemu jubileju russkoj pressy // Trudy Orenburgskoj uchenoj arhivnoj komissii. Vyp. III. – Orenburg: Tipografija N.G. Volkova, 1903. – S. 107-119.
- 2 Alektorov A.E. Ocherk narodnogo obrazovaniya v Turgajskoj oblasti. Letopis'. – 1844-1898 gg. – Orenburg, 1900. – Vyp. 3. – S. 234. Iz istorii obrazovaniya sredi kirgizov Akmolinskoj i Semipalatinskoj oblastej. // Zhurnal Ministerstva narodnogo proshhhenija, 1905. – № III. – S. 36. Ukazatel' knig, zhurnal'nyh i gazetnyh statej i zametok o kirgizah.Kazan':Типо-лит. imp. un-ta, 1900. – 983 s.
- 3 Il'minskij N.I. Iz perepiski po voprosu o primenenii russkogo alfavita k inorodcheskim jazykam. – Kazan': Tip.imperator. univ-ta, 1883. – S.49.; Il'minskij N.I. Izvlechenija iz pisem k N.P. Ostroumovu (Pervoe prilozhenie k stat'e P.V. Znamenskogo, Prav. Sobes., 1900). – Kazan', 1900. – S.84.
- 4 Il'minskij N.I. Vospominanija ob I.A. Altynsarine, inspektore kirgizskih shkol Turgajskoj oblasti. Kazan', 1891. – 247 s.
- 5 Gramenickij S. Ocherk razvitija narodnogo obrazovaniya v Turkestanskomkrae. Sostavil inspektor narodnyh uchilishh Turkestanskogo kraja 1-go rajona S. Gramenickij. – Tashkent: Типо-литография Торгового дома «F и G. бр. Kamenskie», 1896. – 75 s.
- 6 Krasovkij M.I. Materialy dlja geografii i statistiki Rossii, sobrannye oficerami general'nogo shtaba. Oblast' sibirskih kirgizov. – T. 16. – Ch. 3. – SPb., 1868. – 264 s.

- 7 Valihanov Ch.Ch. O musul'manstve v stepi // *Sobranie sochinenij*. – Alma-Ata, 1985. – T.4. – S. 71-76.
- 8 Azbuka islama. – Almaty: Farabi-jenciklopedist, 2000. – 280 s.
- 9 Altynsarin I. *Sobranie sochinenij*. – Alma-Ata: Nauka, 1978. – T.3. – 352 s.
- 10 Ostroumov N.P. Musul'manskije mekteby i russko-tuzemnye shkoly v Turkestanskom krae // *Ministerstvo Narodnogo Prosveshhenija*. – 1906. – Ch.1. Musul'manskije maktaby i russko-tuzemnye shkoly v Turkestanskom krae. // *Turkestanskij sbornik*. – T.418. – Tashkent, 1907. – S.50.
- 11 Bobrovnikov N.A. Russko-tuzemnye uchilishha, mekteby i medresy Srednej Azii: Putevye zametki. – Sankt-Peterburg: Senat. tip., 1913. – 90 s.
- 12 Fahretdin R. Asar. T. 1. Ch.1. Kazan', 1900.; Asar. – Orenburg, 1901-1909. – T. 1. – Ch. 2-8; – T.2. – Ch. 11-15.
- 13 Asfendijarov S. *Istorija Kazahstana*. 2-e izdanie. – Alma-Ata: Kazak universiteti, 1993. – 304 s.
- 14 Tynyshpaev M. *Istorija kazahskogo naroda*. – Alma-Ata: Kazak universiteti, 1993. – 224 s.
- 15 Tazhibaev T.T. *Prosveshhenie i shkoly Kazahstana vo vtoroj polovine XIX veka*. – Alma-Ata: KGI, 1962. – 507 s.
- 16 *Razvitie prosveshhenija i pedagogicheskoj mysli v Kazahstane vo vtoroj polovine XIX veka*. – Almaty: APN KazSSR, 1958. – 98 s.
- 17 Berzhanov K. *Russko-kazahskoe sodruzhestvo v razvicii prosveshhenija: istoriko-pedagogicheskoe issled.* – Alma-Ata: Kazahstan, 1965. – 343 s.
- 18 Sembaev A.I., Hrapchenkov G.M. *Ocherki po istorii shkol Kazahstana (1901- 1917 gg.)*. – Alma-Ata: Mektep, 1972. – 164 s.
- 19 Sabitov N. *Mekteby i medrese u kazahov*. – Alma-Ata, 1950. – 42 s.
- 20 *Protiv reakcionnoj ideologii islama* // *Vestnik AN KazSSR*. – 1951. – №11. – S. 36-46.
- 21 *Protiv reakcionnoj ideologii panislamizma i pantjurkizma* // *Vestnik ANKazSSR*. – 1949. – № 5. – S. 65-74.
- 22 *Russko-kirgizskie shkoly* // *Vestnik AN KazSSR*. – 1949. – № 7. – S. 74-79.
- 23 Bogdanov I.M. *Gramotnost' i obrazovanie v dorevoljucionnoj Rossii i v SSSR*. – M., 1964.
- 24 *Statistika kul'tury*. – M., 1950.
- 25 Alekseenko N.V. *Naselenie, dorevoljucionnogo Kazahstana*. – Alma-Ata, 1981.
- 26 Samojlov E.S. *Naselenie i obrazovanie*. – M.: Statistika, 1978. S.140.
- 27 Tomina V.P. *Uroven' obrazovanija naselenija SSSR* – M., 1981.
- 28 Salimov H.S. *Naselenie Srednej Azii*. – Tashkent, 1975.
- 29 Nafigov R.I. *Formirovanie i razvitie peredovoj tatarskoj obshhestvenno-politicheskoj mysli*. – Kazan': Izd-vo Kazan.un-ta, 1964. – 446 s.
- 30 Zimanov S.Z. *Rossija i Bukeevskoe hanstvo*. – Alma-Ata: Nauka, 1982. – 172 s.
- 31 Kasymbaev Zh.K. *Goroda Vostochnogo Kazahstana v 1861-1917 godah*. Alma-Ata: 1990.
- 32 *Byli li mektebe i medrese ochagami sueverija i fanatizma?* // *Vechnaja Alma-Ata*, 31 maja 1991.